

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Леонід УШКАЛОВ

ФІЛОСОФІЯ СВОБОДИ
ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Харків
«ФОЛІО»
2022

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Творчість Григорія Сковороди посідає особливе місце в історії українського письменства. Його поезія та філософія — це найвищий злет українського літературного бароко, так само, як в Англії — творчість Джона Мільтона, у Нідерландах — Йоста ван ден Вондела, в Іспанії — Кальдерона, в Італії — Торквато Тассо, у Німеччині — Ангела Сілезія, у Чехії — Яна Амоса Коменського. Сковородинські пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, листи завершують добу українського бароко, а водночас і барокову літературу всієї Європи.

Григорій Савич Сковорода народився 3 грудня (22 листопада за ст. ст.) 1722 року в сотенному містечку Чорнухи на Полтавщині в простій козацькій сім'ї. Коли хлопцеві виповнилося сім років, батьки віддали його в науку до дяківської школи, яких у Чорнухах було на ту пору три. Восени 1734 року Сковорода вступає до Києво-Могилянської академії. Клас фари, де вчили читати й писати по-латинському, по-польському та по-слов'янському, Сковорода пройшов під орудою ієродиякона Веніаміна Григоровича. У наступних класах (1735—1738 рр.): інфіми (етимологія, синтаксис латинської мови, арифметика й катехізис), граматики (складніші питання синтаксису, твори Ціцерона й Овідія) та синтаксими (стилі латинської ораторської прози, латинська поезія) — його вчителем був Амвросій Негребецький. Клас поетики, де вчили писати віршовані твори різних жанрів, а також давали знання з міфології, географії та біблійної історії, Сковорода пройшов у ієродиякона Павла Канючкєвича впродовж 1738—1739 років. Тоді ж таки він починає вчити грецьку, німецьку й гебрєйську мови в Симона Тодорського. У 1739—1740 роках Сковорода пройшов клас риторики (інвенція, стилістика, композиція тощо) в Сильвестра Ляскоронського (курс «*Institutiones oratoriae eloquentiae...*»¹) та продовжив вивчати мови в Симона Тодорського. Філософію (діалектика, логіка, етика, фізика, метафізика) Сковорода вивчав у 1740—1741 роках під орудою префекта академії Михайла Козачинського (курс «*Syntagma totius Aristotelicae philosophiae...*»²). Однак восени 1742 року, пройшовши конкурсний відбір у Глухові (випробування в церковному співі

¹ «Засади ораторського красномовства...» (лат.).

² «Синтагма всієї аристотелівської філософії...» (лат.).

та в співі на “італійський манір”), Сковорода стає співаком (альтистом) придворної капели імператриці Єлизавети Петрівни. Відтоді й до кінця серпня 1744 року він мешкає в Санкт-Петербурзі та Москві. Саме тоді, як стверджував Григорій Квітка-Основ'яненко, Сковорода створив кілька духовних піснеспівів: “придворний” наспів літургійно-канонічної пісні «Иже херувимы», «Христос воскрес» та пасхальний канон «Воскресенія день». Враження від життя в столицях Російської імперії не раз зринають і в його літературних творах. Так, у віршованій фабулі про Тантала («Fabula de Tantalos») є згадка про італійського композитора Доменіко дель Ольо (Domenico dell'Oglio) — автора музики до прологу опери «La clemenza di Tito»¹, в якій Сковорода виступав кілька разів. Із цього ж таки прологу, чий текст написав Якоб фон Штелін, походить і сквородинський образ богині справедливості Астраї, змальований у притчі «Убогій Жайворонок».

Наприкінці літа 1744 року Сковорода в складі почту імператриці Єлизавети прибув до Києва. Тут він звільнився з капели в чині “придворного уставщика”, тобто регента, і відновив своє навчання в класі філософії Київської академії (курс «Philosophia Aristotelica...»² Михайла Козачинського). Але рівно через рік у складі Токайської комісії генерал-майора Федора Вишневського, куди його взяли як людину, добре обізнану в музиці та чужих мовах, Сковорода виїхав до Угорщини. Упродовж наступних п'яти років йому вдалося побувати також в Австрії, Словаччині, Польщі, можливо, і в Італії (Венеція, Болонья, Флоренція, Рим), Чехії (Прага) та Німеччині (Дрезден, Ляйпціг, Галле). Перший біограф Сковороди Михайло Ковалинський стверджував, що в Будапешті, Відні, Братиславі й деінде філософ продовжував своє навчання, приятелюючи з багатьма освіченими людьми.

У жовтні 1750 року Сковорода повертається до Києва, якийсь час мешкає у своїх приятелів та знайомих, аж поки наприкінці 1750-го або на початку 1751 року переяславський єпископ Никодим Срібницький не запросив його на посаду вчителя поетики до місцевого колегіуму. Сковорода підготував курс «Разсужденіе о поезіи и руководство к искусству оной» і розпочав виклади. Однак його розуміння поетичного мистецтва посутньо відбігало від узвичаєних у старій українській школі засад поетики, тож єпископ через консисторський суд зажадав від учителя викладати так, як заведено, а коли той відмовився, сказавши: “Alia res sceptrum, alia plectrum”³, — у травні або на початку червня 1751 року звільнив його з роботи. Восени цього ж таки року Сковорода знову повертається до Київської академії і починає слухати курс

¹ «Титове милосердя» (італ.).

² «Арістотелівська філософія...» (лат.).

³ «Одна справа жезл, а інша — кіфара» (лат.).

богослів'я (догматика, моральне богослів'я, історія Церкви, канонічне право, Святе Письмо, гебрейська мова з додатком арабської та сирійської) у префекта академії ієромонаха Георгія Кониського (курс «*Christiana orthodoxa theologia...*»¹). Проте навчання в класі богослів'я Сковорода так і не завершив: щонайпізніше восени 1753 року за рекомендацією київського митрополита Тимофія Щербацького він став вихователем старшого сина бунчукового товариша Степана Томари Василя й вирушив до села Каврай, що за 36 верст від Переяслава. Тут Сковорода мешкав близько шести років, виховуючи хлопця, який був украй розбалуваний матір'ю — донькою полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея та Анастасії Данилівни Апостол Анною. Конфлікт із цією панією спричинився до того, що на кілька місяців Сковороду було звільнено з роботи. Під час вимушеної перерви він у перших числах січня 1755 року разом зі своїм приятелем Володимиром Каліграфом (Василем Крижанівським), який був призначений на посаду префекта Московської академії, вирушив до Москви, а звідти — до Троїце-Сергієвої лаври, де намісником був Кирило Ляшевецький. Однак уже наприкінці лютого або на початку березня 1755 року Сковорода знов опиняється в селі Каврай, де замешкає аж до літа 1759 року. Саме на цей час припадає початок його літературної творчості. Зокрема, у каврайський період Сковорода написав кілька поезій, що перегадом увійшли до циклу «Сад божественных пѣсней»: «Боятся народ сойти гнить во гроб...» («Пѣснь 1-я»), «Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!..» («Пѣснь 2-я»), «Ах ты, тоска проклята!..» («Пѣснь 19-я»), «Ѣдеш, хочешь нас оставить?..» («25-я пѣснь отходная»), «Поспѣшай, гостю, поспѣшай...» («Пѣснь 26-я»), можливо, і «Весна любя, ах, пришла!..» («Пѣснь 3-я») та «Всякому городу нрав и права...» («Пѣснь 10-я»), — а також «*De libertate*»², «*Fabula*» («Как толко солнце к вечеру запало...»), «*Fabula de Tantalos*», «*Quid est virtus?*»³, «*In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum*»⁴, переклав віршоване послання французького поета XVI століття Марка-Антуана де Мюре «*Ad Petrum Gerardium*»⁵ під назвою «*O delicati blanda etc.*»⁶, священний гімн цього ж таки автора «*In natali Domini*»⁷ під назвою «*In natalem Jesu*»⁸ тощо. Тут-таки опівночі 24 листопада (за ст. ст.) 1758 року Сковороді

¹ «Православне християнське богослів'я...» (лат.).

² «Про свободу» (лат.).

³ «Що так чеснота?» (лат.).

⁴ «На день народження Василя Томари, хлопчика 12 років» (лат.).

⁵ «До Петра Герардія» (лат.).

⁶ «О ніжна, мила...» (лат.).

⁷ «На Боже Різдво» (лат.).

⁸ «На Різдво Христове» (лат.).

наснився і той дивний сон про гнану Правду та людське «різнопуття» (нібито якась невидима сила показала йому триб життя вельмож, священників, простолюду), що змусив його відцуратися світової марноти. Потворні образи цього сну, схожі на фантазмагорії Єроніма Босха, закарбували екзистенційне порубіжжя, коли сквородинська постава щодо світу набувала виразних аскетичних прикмет.

У серпні 1759 року на запрошення білгородського та обоянського єпископа Йоасафа Миткевича Сковорода стає викладачем поетики в Харківському колегіумі. У цей час він пише «Carmen»¹, «Басню Есопову», можливо, також «Фабулу» («Старичок нїкій Філарет в пустиннї...»), «In natalem bilogrodensis episcopi»² та «Вышних наук саде святый...» («Пїснь 27-я»). Після закінчення 1759—1760 навчального року Сковорода, відмовившись прийняти чернечий постриг, покинув колегіум і близько двох років мешкав у селі Стариця, що за 39 верст від Білгорода. Тут він створив поезію «Голова всяка свой имѣт смысл...» («Пїснь 9-я»), а можливо, ще й «Не пойду в город богатый...» («Пїснь 12-я») та «Ах поля, поля зелены...» («Пїснь 13-я»). Навесні 1762 року Сковорода приходить до Харкова, де знайомиться зі студентом класу богослів'я Михайлом Ковалинським, який відтоді став його улюбленим учнем і найближчим приятелем. Заради цього юнака він знову повертається до колегіуму: з вересня 1762 по червень 1764 року Сковорода читає тут курси синтаксими та грецької мови. У цей час він написав 5-у («Тайна странна и преславна!...»), 6-у («Вонми, небо и земля...») та 17-у («Вида житія сего я горе...») пісні «Саду...», а також кілька десятків латиномовних листів до Ковалинського, що належать до ліпших зразків епістолярного жанру в українській літературі. Письменник зумів наповнити їх не лише численними барвистими образами, цитатами з грецьких та римських класиків, мудрими повчаннями, філософськими роздумами, блискітками іронії, вишуканими віршами, але й справжнім, живим і трепетним, дружнім почуттям. Тим часом після смерті Йоасафа Миткевича білгородським та обоянським архієреєм стає Порфирій Крайський. І сам він, і новий префект колегіуму Михайло Шванський, і новий ректор Йов Базилевич ставляться до Сковороди неприхильно. Тож після закінчення 1763—1764 навчального року він змушений був залишити заклад. Про життя Сковороди з осені 1764 до липня 1768 року відомо дуже мало. На ту пору він мешкав здебільшого в Харкові, написавши дрібку поезій: «О покою наш небесный!..» («Пїснь 24-я»), можливо, «Кто ли мене разлучит от любви твоей?..» («Пїснь 7-я») та «Нелзя бездны окіана...» («Пїснь 11-я»). Власне кажучи, у цей час поетична творчість Сковороди

¹ «Мелодія» (лат.).

² «На день народження білгородського єпископа» (лат.).

добігає кінця. Перегодом від буде звертатися до поезії хіба що вряди-годи, створивши трохи більше десятка віршів.

На початку 1768 року при Харківському колегіумі було відкрито «додаткові класи», де готували інженерів, топографів, архітекторів тощо, а вже за кілька місяців харківський генерал-губернатор Євдоким Щербинін своїм наказом призначив Сковороду на посаду викладача катехізису в цьому навчальному закладі. Однак новий білгородський та обоянський єпископ Самуїл Миславський, невдоволений тим, що катехізис читає світська людина, й критично поцінувавши підготовлений Сковородою курс «Начальная дверь ко християнскому добронравію», навесні 1769 року звільнив його з роботи. Відтоді аж до кінця життя Сковорода перебуває в мандрах. Окрім Харкова, він часто відвідував Бабаї, Валки, Великий Бурлук, Гусинку, Іванівку, Ізюм, Куп'янськ, Липці, Маначинівку, Острогоськ, Охтирку. Здебільшого філософ зупинявся в маєтках слобідсько-української шляхти: Донців-Захаржевських, Земборських, Каразіних, Квіток, Ковалевських, Мечникових, Сошальських, Тев'яшових — або в келіях монастирів (Курязького, Охтирського, Сумського, Святогірського, Сіннянського та інших). Так, улітку 1769 року, мешкаючи в Гужвинському, що належало дідичам Земборським, Сковорода написав свій перший філософський діалог «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Трохи перегодом тут-таки він напише діалог «Симфонія, нареченная Книга Асхань...», а також перші п'ятнадцять байок циклу «Басни Харьковскія». Наступного року Сковорода відвідав Київ, провівши близько трьох місяців у Китаївській пустині, де ігуменом був його родич (очевидно, двоюрідний брат) Юстин Звіряка, а в 1771—1772 роках на запрошення полковника Степана Тев'яшова мешкав у Острогоську та в слободі Таволзькій. Тут, на берегах Тихої Сосни, пройшов, мабуть, найбільш плідний період його літературної творчості. За короткий час Сковороді вдалося написати відразу шість філософських діалогів: «Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)», «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium specula (еврейски — Сіон)», «Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Кольцо», «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира» — рівно четверть усього корпусу своїх творів. Персонажами цих діалогів виступають і сам Сковорода, і його тамтешні приятелі, зокрема Панас Панков та Яків Долганський. Трохи перегодом, у першій половині 1774 року, мешкаючи в Бабаях, філософ напише ще п'ятнадцять езопівських байок й укладе збірку під назвою «Басни Харьковскія» (сама назва, можливо, і не належить Сковороді). Крім цих творів, за час своїх мандрів Сковорода написав цілу низку інших філософських трактатів та діалогів: «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алківіадская» (1775—1776 pp.), «Книжечка о чтеніи

Священнаго Писанія, нареченна Жена Лотова» (1780 р.), «Бесѣда, нареченная двое...» (1781 р.), «Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим» (1783 р.), «Пря бѣсу со Варсавою» (1783 р.), «Диалог. Имя ему — Потоп зміин» (1791 р.) — притчі «Благодарный Еродій» (1787 р.) та «Убогий Жайворонок» (1787 р.), чимало перекладів і листів. Свою останню мандрівку, вже незадовго до смерті, Сковорода здійснив у село Хотетове, що за 25 верст на південь від Орла, — у маєток Михайла Ковалинського. Пробувши там три тижні, філософ попросив свого друга «відпустити його в любов Україну, де він дотепер жив і хотів померти». Смерть спостигла його 9 листопада (29 жовтня за ст. ст.) 1794 року у Вільшанській Іванівці (тепер село Сковородинівка Харківської області). Тут-таки він і похований. На могилі Сковорода заповідав написати: «Мір ловил меня, но не поймал».

Реєстр своїх творів Сковорода подає в листі до Ковалинського від 26 вересня 1790 року. Філософ назвав тут тринадцять діалогів і трактатів: «Наркісс», «Асхань», «Разговор пяти путников...», «Алфавит», «Кольцо», «Разглагол о древнем мірѣ», «Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила...», «Silenus Alcibiadis», «Бесѣда 1-я...», «Бесѣда 2-я...», «Бесѣда, нареченная двое», «Потоп зміин»; притчу «Убогий Жайворонок» та сім перекладів: «О старости» Цицерона, «О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О спокойствіи душевном», «О вождельніи богатства» Плутарха, «Ода о уединеніи» фламандського новолатинського поета XVII століття Сідеруна ван Гесе. Цей реєстр не є вичерпним. Філософ не згадав тут циклів «Сад божественных пѣсней» та «Басни Харьковскія», трактату «Начальная дверь...», діалогу «Пря бѣсу со Варсавою», притчі «Благодарный Еродій», листів (їх близько ста тридцяти) та деяких перекладів. Окрім того, Сковороді приписують ще й авторство трагедокомедії (Григорій Данилевський стверджував, що він мав під рукою цей твір Сковороди, одержаний від херсонського й таврійського архієпископа Інокентія Борисова), «лічебника», кількох пісень («Ах ушли мои лѣта...», «Ах счастье, счастье, бѣдное, злое...», «Ах, Еву не вини...», ба навіть найславетнішої лірницької псалми «Пісня про Правду і Кривду»), цілої низки трактатів, діалогів та листів. Скажімо, Александру Хашдеу називав серед творів філософа «Жизнь труженику в пустынь», «Симфонія, о народѣ», «Книжечка о любви до своих, нареченная Ольга Православная», три листи до архієпископа Георгія Кониського, Ізмаїл Срезневський — трактати під назвами «Мученики во имя Христа», «Исповѣдь и покаяніе», «Путь к вѣчности», «Мрак міра», а Григорій Данилевський — «О богослуженіи на небѣ», «Небо состоит их двух царств». Один із таких трактатів — «Правда вѣри» — був опублікований Дмитром Багалієм 1894 року в харківському виданні творів Сковороди. Як припускав Воло-

димир Ерн, авторами цих писань могли бути учні філософа. З другого боку, не всі автентичні твори Сковороди дійшли до нашого часу. Принаймні досі не знайдено згадуваного Ковалинським «Разсужденія о поезіи...», перекладів чотирьох трактатів Плутарха («О смерти», «О Божіи правосудіи», «О храненіи от долгов», «О вожделѣннїи богатства») та кількох листів. Переважна більшість творів філософа збереглася в автографах, деякі — в автографах та списках, а деякі — лише в списках. Тільки притча «Убогій Жайворонок» невідома ні в автографі, ні в списку.

Структура корпусу творів Сковороди така. Під мовним оглядом він поділяється на три частини: 1) тексти, писані книжною українською або церковнослов'янською мовою (88,4 %); 2) латиномовні тексти (11 %); 3) тексти, написані по-грецькому (0,6 %). Книжною українською мовою Сковорода написав усі свої діалоги, трактати, притчі, прозові байки, майже всі переклади, 69,3% корпусу поезій, 48,3 % листів. Тим часом латинською мовою ним створено понад половину (51,3 %) листів та 30,6 % поезій. По-грецькому він написав один короткий лист до Ковалинського та пару епіграм. Оригінальні тексти в складі корпусу творів Сковороди становлять 92,6 %, а переклади 6,9 % (0,5 % припадає на філологічні нотатки — «Excerpta philologica»). Своєю чергою оригінальні тексти можна поділити на власне авторський текст (85,5 %) та цитати (14,5 %). При цьому співвідношення оригінального тексту й цитат у різних творах Сковороди істотно варіює. Це залежить від жанру твору, від його проблематики, часу написання та мови.

Під жанровим оглядом корпус оригінальних творів Сковороди постає таким: 55 % припадає тут на філософські діалоги, 19,7 % — на листи, 7,5 % — на трактати, 6 % — на різноманітні віршовані жанри, здебільшого на набожну лірику, 4 % — на притчі, 3,2 % — на прозові байки, 4,6 % — на все інше. Основну частину корпусу творів Сковороди, а власне 94 %, обіймають прозові тексти.

Однак свою літературну творчість Сковорода розпочинав як поет. До корпусу його поезій належить цикл «Сад божественных пѣсней», ціла низка окремих творів, приміром, енкомій вольності під назвою «De libertate», «Carmen» — емблематичні вірші на образ непорочного зачаття Пречистої Діви Марії, який прикрашав колись богословський клас Харківського колегіуму, пройняті неоплатонівським пафосом роздуми над таїнством святої евхаристії «De sacra caena, seu aeternitate»¹, поезії, що входять до складу листів та діалогів (найрясніше поетичних вкраплень у візії «Брань архистратига Михаила со Сатаною»), тощо.

¹ «Про святу вечерю, або про вічність» (лат.).

«Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія» — це збірка оригінальних поезій, що складається з трьох десятків творів, написаних упродовж 1753—1785 років. Частина з них покладена на музику, очевидно, самим Сковородою. Автограф «Саду...» не зберігся. Щоправда, автографи окремих поезій збірки зустрічаємо в листах Сковороди, писаних наприкінці 1750-х та впродовж 1760-х років. Основу цієї збірки становить набожна лірика, зокрема вірші на Різдво («Ангелы снижайтеся, ко землѣ сближайтеся...», «Тайна странна и преславна!...») та на Великдень («Кто ли мене разлучит от любви Твоей...», «Объяли вокруг мя раны смертоносны...»). Пісня «Вонми, небо и земля, нынѣ ужаснися...» написана на Водохрещу, а «Голова всяка свой имѣет смысл...» — на пошану Святого Духа. Поруч із цими духовними піснями перебуває псалма «Всякому городу нрав и права...», буколічний образок «Ой ты, птичко жолтобоко...», вільний переклад шістнадцятої оди другої книги од Горація — «О покою наш небесный!...» тощо. Поезії «Саду...» пройняті ревним релігійним почуттям і «прозябають» із богодухновенного тексту Біблії. Окрім того, сквородинські пісні здавна було заведено тлумачити як «поетичну автобіографію» автора, зокрема як відлуння його напружених духовних змагань із «богопротивною трійцею»: світом, плоттю й дияволом.

Найславетнішою піснею «Саду божественных пѣсней» є «Всякому городу нрав и права...», постала зі слів Ісуса, сина Сирахового: «Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается святынѣ» (Сир. 14: 21; чернетка-автограф цього твору має епіграф: «Solum curo feliciter mori»¹):

Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум голова;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков,
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не идет с ума...

Попри те, що в 10-ій пісні «Саду...» виразно вчувається сквородинський «дух сатиризму», вона є перш за все метафізичною поезією. Недаром за своїм ідейним та образним ладом «Всякому городу нрав и права...» нагадує старожитні лірницькі пісні про Страшний Суд, святого Миколая, хресну муку Спасителя, а надто — псалму «Нема в світі Правди, Правди не зиськати». З другого боку, ця поезія є «наслідуванням» Горація, зокрема його оди «До Мецената» («Глянь, нащадку ясний давніх володарів...»). У змальованих на взір римського лірика «пороках черні» Сковорода схильний бачити без-

¹ «Дбаю тільки про те, щоб щасливо померти» (лат.).

ладну мішанину пристрастей, світове «торжество», що його мудра людина мала б усіляко цуратися. Отож, послуговуючись старою риторичною схемою «один полюбає те, другий — те, третій — те, я ж кохаюся ось у цьому», поет створює чи не найліпшу в українській метафізичній ліриці набожну пісню про світове «різнопуття», а власне — про «ліву», погибельну, та «праву», спасенну, дороги людського життя.

До найвідоміших пісень «Саду...» належать і «Ах поля, поля зелені...» («П'єснь 13-я») та «Ой ты, птичко жолтобоко...» («П'єснь 18-я»). У першій з них Сковорода за допомогою усталених образів буколічної поезії (квітучі поля, чисті струмки, пташиний спів, пастух, вівці, звуки сопілки) змальовує картину вільного спокійного життя на лоні розкішної природи. Нав'язуючись до поезії Вергілія (за епіграф до раннього автографа цієї пісні слугують слова з Вергілієвих «Георгік»: «O fortunatos nimium bona si sua norint agricolas»¹), філософ говорить тут про сільську ідилію та про спокій мудрого чоловіка. Тим часом у 18-й пісні він розробляє гораціанський мотив «живи непомітно». У цій стратегії Сковорода трактує і взятий з Першого соборного послання св. ап. Петра епіграф: «Господь гордым противится, смиренным же дает благодать» (1 Петр. 5: 5). Натомість виражальні засоби 18-ї пісні «Саду...» належать до української народнопісенної традиції: як слушно стверджував Олександр Потебня, Сковорода контамінує тут старовинні українські пісні «Ой ремезе, ремезоньку» та «Ой не стій, вербо, над водою». «П'єснь 10-я», «П'єснь 13-я» і «П'єснь 18-я» уже за життя поета ввійшли до репертуару українських кобзарів та лірників під назвою «Сковородиних псалмів», чи «сковородинських веснянок». Александрю Хашдеу, публікуючи ці поезії 1831 року в часописі «Телескоп», зазначив: «Пропоновані тут три пісні Сковороди, що були написані ним для простого люду слобідським діалектом, досягли своєї мети. Українські сліпці співають їх під іменем “сковородинських веснянок”; принаймні так називав їх мені один сліпець у Харкові, який навчився їх... від самого Сковороди в Маначинівській пустині».

Добре заною є також 30-а пісня «Саду...» («Ос'єнь нам проходить, а весна прошла...»), що має за епіграф старовинну грецьку епіграму з «Палатинської антології» (XI, 51). Цю епіграму Сковорода переклав по-латині й вивчив напам'ять, коли перебував у Троїце-Сергієвій лаврі. Вона присвячена темі швидкоплинності життя і в українському перекладі звучить так: «Наслаждайся дней твоих, все бо в малѣ старѣет: / В одно лѣто из козленка стал косматый цап». Поет розгортає цей мотив в екзистенційній стратегії, говорячи про те, що робить дочасне людське життя солодким: про сподівання

¹ «Найщасливіше було б, коли б щастя свого пильнували, / Просте життя хліборобів!» (пер. Миколи Зерова).

на Бога та про безпристрасність, зрозумілу як відсутність страху смерті. Наприкінці поезії зринає образ Христа-Епікура: «Так живал аєинейській, так живал и єврейській / Епикур — Христос», — за допомогою якого Сковорода допасовує до Божого Об'явлення Епікурову сентенцію: «Спасибі Богу, що потрібне зробив легким, а важке — непотрібним».

Останньою за часом поезією, що увійшла до «Саду...», є 29-а пісня («Чолнок мой бури вихр шатает...»). Вона має покайний характер і засновується на алегоричному тлумаченні євангельської оповіді про втихомирення Христом Тиверіадського озера (Мт. 8: 26—27; Мр. 4: 39—41; Лк. 8: 24—25). Її ліричний герой, уподібнюючи себе до нещасливого мореплавця, покладає всі свої надії та сподівання на Христа. Саме Христос названий тут «Петроу»¹, тобто пристановищем, «кам'яною горою», котра, як писав поет у коментарі до прикінцевого рядка 14-ї пісні «Саду...», є образом блаженства, місця, де людина може сховатися від мирської марноти.

Перу Сковороди належить і чимало латиномовних поезій. Серед них — «Carmen», «Quid est virtus?», «Epigramma», «In natalem Basilii Tomarae, pueri 12 annorum», «In natalem bilogrodensis episcopi», «De sacra caena, seu aeternitate», «De umbratica voluptate»², 25 віршів у листах до Михайла Ковалінського, 2 — у листах до Якова Правицького, а також численні двовірші й невеличкі уривки, розсіпані по інших творах. Свої латинські поезії Сковорода писав елегійним дистихом, ямбічним триметром, асклепіадовою строфою, ямбом і амфібрахієм. Їх можна поділити на ліричні, привітальні та набожні.

Загалом Сковорода-поет звертався переважно до тих мотивів, які були найбільш популярні в метафізичній ліриці українського бароко: море світу, життя — дорога, світ як театр, свобода, людське «різнопуття». Досить часто зринає в нього й мотив плинності (*varietas*) світу та марності (*vanitas*) дочасного людського життя, тобто мотив смерті, який можна вважати за справжню «царську дорогу» української барокової поезії. Серед христологічних мотивів у Сковороди на передньому краї перебувають різдвяний (він пройнятий тут містичним пафосом благодатного «обоження») та великодній, тісно пов'язаний із мотивом співрозп'яття (варто пригадати хоч би слова 7-ї пісні «Саду...»: «Сраспни мое ты тѣло, спригвозди на крест; / Пусть буду звнѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес»). Окрім цього, у поезії Сковорода звучать мотиви спокою, щастя, рустикального раю, аскетичного змагання зі світом, плоттю й дияволом, Христової бідності тощо. Один раз, а власне в поезії «De libertate», зринає і мотив «золотої вольності» (*aurea*

¹ Гр. *πέτρα* — «скеля, камінь».

² «Про примарну розраду» (*лат.*).

libertas), добре знаний у нашій бароковій літературі, починаючи ще з 1620-х років («Вършѣ на жалосный погреб... Сагайдачного» Касіяна Саковича, «Юстифікація невинності» Мелетія Смотрицького та інше). У цій поезії, що є, очевидно, уривком якогось більшого твору, Сковорода, уславляючи борню України за свободу, змальовує образ Богдана Хмельницького як «батька вольності», Божого обранця, котрий оружною рукою виводить свій народ із чужинської неволі.

Під жанровим оглядом поезія Сковороди так само доволі барвиста. Тут є різдвяні та великодні пісні-канти, епіграми, елегії, панегірики, привітальні вірші, зокрема генетліакони (вірші на день народження), духовні та світські оди, емблематичні поезії, віршовані фабули, байки та діалоги тощо. Помітне місце в поезії Сковороди посідає, наприклад, епіграма — один із найпопулярніших жанрів української барокової літератури, з характерними для нього внутрішніми римами, алітераціями, асонансами, повторами тематичних слів. Переважна більшість оригінальних та перекладних епіграм Сковороди написана по-латинському. Філософ цікавився також грецькими епіграмами. Так, перебуваючи в Троїце-Сергієвій лаврі, він знайшов у тамтешній бібліотеці антологію грецьких епіграм, частину з яких, зокрема платонівську епіграму про муз та Афродіту, переклав по-латинському («Ter tribus ut Muis olim Venus obvia facta est...»¹). До улюблених творів Сковороди належала також старовинна епіграма «Inveni portum...»², що її він знайшов у романі французького письменника Алена-Рене Лесажа «Пригоди Жіля Блаза із Сантільяни». Наш поет залишив численні варіації цього двовірша. Характерними прикладами епіграм Сковороди є поезії «Все лице морщиш, печален всегда ты...», «In natalem bilogrodensis episcopi» та інші. Епіграматична техніка притаманна також довшим поезіям Сковороди, наприклад, привітанню на день народження Василя Томари чи «De umbratica voluptate». У пізніх творах філософа є чимало епіграм, схожих на приказки та прислів'я: «Кому меньше в жизни треба, / Тот ближая всѣх до неба», «Лучше мнѣ сухарь с водою, / Нежели сахар с бѣдою» тощо.

Іноді Сковорода докладно пояснював жанрові особливості своїх творів у дусі старих українських поетик. Так, про двадцять п'яту пісню «Саду...», яка є так званим апобатеріоном, він писав: «Апобатеріон походить від грецького слова ἀποβαίνειν, що означає “відходити, від'їжджати”. У цій пісні тих, хто від'їжджає, проводжають побажаннями добра й різних благ». На досвід попередньої української силабічної поезії зіперта й техніка віршування Сковороди. Водночас він був одним із найрадикальніших реформаторів українського

¹ «Музам колись дев'ятьом на шляху з'явилась Венера...» (пер. Миколи Зерова).

² «Це моя гавань...» (лат.).

вірша за всю його історію. По-перше, жоден український поет XVII—XVIII століть не користався так рясно неповними римами (за підрахунками Дмитра Чижевського, неповні рими в ранніх віршах Сковороди становлять 25 %, а в «Саді божественных пѣсней» — 17 %). Натомість він дуже рідко вдається до характерних для української силабічної поезії «перенесень». По-друге, на відміну від класичної української силабіки, що культивувала тільки жіночі рими (чоловічі рими вживалися тут лише як факультативні), Сковорода часто послуговується чоловічими римами. Скажімо, у 2-ій, 3-ій, 9-ій, 10-ій, 26-ій, першій строфі 22-ої пісні «Саду...» немає жодної жіночої рими, а мішані жіночі та чоловічі закінчення є в 1-ій, 5-ій, 7-ій, 11-ій, 12-ій, 13-ій, 16-ій, 17-ій, 18-ій, 19-ій, 20-ій, 21-ій, 22-ій, 23-ій, 24-ій, 25-ій, 27-ій, 28-ій та 30-ій піснях «Саду...». Загалом беручи, поезія Сковороди має 45 % чоловічих рим. По-третє, для поезії Сковороди характерне особливе розмаїття строфіки: «Сад божественных пѣсней», де кожен твір посідає власну строфічну форму, не має паралелей в українській силабічній поезії XVII—XVIII століть, з огляду на що цю збірку можна назвати «садом модерних поетичних форм».

Не має паралелей в українській бароковій літературі також збірка байок Сковороди «Басни Харьковскія». Звісно, байка була добре знана в нашому письменстві задовго до нього: теорію байки докладно розглядали в шкільних курсах поетики, а українські барокові проповідники залюбки використовували байкові сюжети у своїх казаннях (тільки в збірках Антонія Радивиловського «Огородок Маріи Богородицы» та «Вѣнец Христов» можна знайти близько двох десятків байок). Проте якраз Сковороду слід уважати за «батька» української байки, оскільки саме він уперше потрактував її як самостійний літературний жанр філософського гатунку. Говорячи про єство байки, Сковорода покликався на «стародавніх любомудрців», передусім на Сократа, котрий, за переказом, під кінець життя завіршував декілька езопівських сюжетів. Байка для Сковороди — це розумна забавка, така собі картинка, «зверху смішна, але всередині чудова». «Ни одни краски, — писав він у передмові до циклу “Басни Харьковскія”, — не изъясняют розу, лілію, нарцысса столько живо, сколько благолѣпно у их образует невидимую Божію истину, тѣнь небесных и земных образов. Отсюду родились *hieroglyphica, emblemata, symbola*, таинства, притчи, басни, подобія, пословицы... И не дивно, что Сократ, когда ему внутренній ангел, предводитель во всѣх его дѣлах, велѣл писать стіхи, тогда избрал *Езоповы басни*». Сковорода має тут на думці історію, викладену в платонівському діалозі «Федон»: до Сократа у в'язницю приходять його приятелі, зав'язується розмова, в ході якої зринає ім'я Езопа, і тоді Кебет запитує Сократа, чи то правда, що він недавно склав віршові переробки езопівських байок? Сократ відповідає, що боги не раз спонука-

ли його до мистецтва, тож він і спробував був складати вірші, а оскільки, мовляв, «творчої уяви в мене обмаль, я вдався до того, що було мені найдоступніше — до байок Езопа. Знаючи їх напам'ять, я завіршував ті, які мені пригадалися перші». Байки самого Сковорода теж значною мірою засновуються на езопівських сюжетах. Так, іще 1760 року в стінах Харківського колегіуму філософ написав по-латині й по-українському віршовану «Басню Есопову» («*Fabula de haedo et lupu tibicine*»¹), що є оригінальною переробкою сюжету про Вовка та Ягня. Сковородинські «Жаворонки» мають за основу сюжет Езопової байки «Орел і Черепаха», байка «Навоз и Алмаз» — сюжет байки «Півень та перлина», у байці «Оленица и Кабан» згадано езопівську байку «Галка та інші птахи» тощо.

На «Баснях...», особливо «бабаївського» циклу, виразно позначився досвід роботи Сковорода над філософськими діалогами. Недаром мораль, або «сила», цих байок годна часом набагато перевершувати обсягом саму фабулу, а за стилістикою нагадує власне філософський текст. Прикметно й те, що майже всі фабули своїх байок Сковорода будує у формі яскравих діалогічних сценок. Філософською є також основна тема, якою переймається Сковорода-байкар, — «сродність». Добра половина всіх «Басен...» присвячена саме їй: «Жаворонки», «Колеса часові», «Орел и Сорока», «Голова и Тулуб», «Оселка и Нож», «Орел и Черепаха», «Собака и Кобыла», «Пчела и Шершень» та інші. Персонажами байок виступають передовсім тварини й птахи, а також люди, стихії, приладдя, коштовне каміння тощо. Почасти вони взяті Сковородою з традиційних езопівських сюжетів, як-от, приміром, Орел та Черепаха, Гній; почасти — з популярних емблематичних енциклопедій (Змія, що скидає із себе линовище, Верблюду та Олень), а почасти є цілком оригінальними, як-от дзигарські коліщата, Вітер чи Брусок.

Близькими «родичками» байок Сковорода є притчі «Благодарный Еродій» та «Убогий Жайворонок» (обидві написані 1787 року). Власне кажучи, це ті самі байкові фабули, тільки що куди більші за обсягом — своєрідне поєднання байки та філософського діалогу. Сковорода написав їх уже під кінець життя й присвятив передовсім проблемі виховання. Так, у притчі «Благодарный Еродій» розмову про виховання ведуть двоє: мавпа на ім'я Пішек та молодий лелека Єродій (обидва ці образи взяті з емблематики, де вони символізували погане та гарне виховання). Мавпа вихваляє модне виховання, тимчасом як Єродій обстоює виховання природне. «Буде хто чого хочет навчитися, к сему подобает ему родиться... — стверджує він. — Аще же кто дерзает без Бога научить или научиться, да пámятует пословицу: “Волка в плуг, а он в луг”». Окрім того, додає вже від себе Сковорода, добре вихована людина

¹ «Байка про ягня та вовка-флейтиста» (лат.).

ніколи не буде «безобразно и бѣсновато гонитися за мырскими суетами», адже безодню нашого серця не може вдовольнити ніщо, крім неї самої. Про добре виховання та про «божевільну гонитву за світовою марнотою» ідеться також у притчі «Убогій Жайворонок». Однак Сковорода говорить тут не так про окрему людину, як про всю українську людність. Філософ ладен бачити в Україні останній відблиск «золотого віку», коли люди шанували Правду з власної волі, а не з примусу. Недаром персонажі цієї притчі розмовляють про те, як стародавня богиня справедливості Астряга, котра правила цілим світом за «золотого віку», відколи людьми опанували всілякі згубні пристрасті, знайшла собі останній прихисток в Україні. Якраз у рідному краю жайворонка Сабаша, тобто самого Сковороди (ім'я «Сабаш» означає те саме, що й «Варсава»), «водворялася простота и царствовала дружба, творящая малое великим, дешевое дорогим, а простое приятным. Сія земля была часточка тоя земельки, гдѣ странствовавшая между челоуѣки Истина и убѣгающая во злѣ лежащаго міра сего, послѣдніе дни пребывания своего на землѣ провождала и остатній роздох имѣла, дондеже возлетѣла из долних в горнія страны». В есхатологічно-міленарному сюжеті про боротьбу Правди з Кривдою Сковорода відводить свій вітчизні особливе місце. Загалом беручи, притча «Убогій Жайворонок» — це алегорія про «сродність» українців до добра та про їхню «несродність» до зла. І мудрий жайворонок Сабаш, і нерозважливий тетервак Фрідрік, і дятел Немес «сродні» поміж собою, бо всі вони, на відміну від нетопирів чи яструбів, зроду добрі.

Важливе місце у творчому доробку Сковороди посідають трактати: «Начальная дверь ко христіанскому добронравію», «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алквіадская», «Книжечка о чтеніи Священного Писанія, нареченна Жена Лотова». «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» — це конспект катехитичного курсу, що його Сковорода читав у додаткових класах Харківського колегіуму. Твір написано 1768 року. Значно пізніше, а власне 1780 року, Сковорода дописав до нього вступ. «Начальная дверь...» складається з десяти невеличких розділів, в яких коротко з'ясовано поняття Бога, віри, Божого промислу, любові, гріха тощо, а також подано десять Божих заповідей. Цей трактат Сковороди відрізняється від узвичаєних у старій українській богословській традиції катехізисів. Недаром він призвів до конфлікту Сковороди з церковним начальством. Тим часом «Икона Алквіадская» (перша редакція — 1776 р., друга — 1780 р.) та «Жена Лотова» (1780—1788 рр.) присвячені питанням біблійної герменевтики. На думку Сковороди, «природний стиль Библии» полягає в тому, аби «историальною¹ или моральною лицемѣрностью так соплесть фигуры и символы,

¹ Тобто буквальною.

что иное на лицѣ, а иное в сердцѣ. Лицо, как шелуха, а сердце есть зерном». З огляду на це філософ прагне сприймати Біблію в одному тільки символічному ключі, не надаючи, здається, жодного значення, окрім знакового, її буквальному сенсу. Підставою для такого всеосяжного «фігуратизму» є передовсім ті численні енантіофанії, тобто позірні суперечності, що їх Сковорода добачає в біблійному тексті. Навзаємна неузгодженість окремих біблійних віршів чи навіть граматичних форм слів, невідповідність сюжетів Святого Письма вічним законам «блаженної натури», моральна уломність багатьох персонажів священної історії є для Сковороди незаперечним свідченням «фігуративної» природи старозаповітних та новозаповітних текстів. Отож, припустімо, Лотове п'янство та кровосумішка постають у трактаті «Жена Лотова» всього лиш «тайнообразними» фігурами: «Когда в Божіих книгах читаеш: пиянство, наложничество, кровосмѣшение, амурь и подобное, не мѣшкай на содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой. Вить Библия не к сим улицам, а только чрез сіи улицы ведет тебе в горнія страны и чистый край...».

Так само, як і твори інших жанрів, трактати Сковороди відзначаються яскравою образністю та оригінальною будовою. Скажімо, «Икона Алквіадская» розпочинається «присінком, чи ганком», що його становить запозичена з «Великого зеркала» легенда про пустельника й птаха, а завершується «катавасією», в якій філософ порівнює Біблію із силеном — зовні смішною фігуркою, що приховувала в собі Божу велич.

Проте основну частину корпусу творів Сковороди складають діалоги. Філософ писав їх понад два десятиліття: від кінця 1760-х до початку 1790-х років. Більшість цих творів за своєю жанровою природою належить до так званих «сократівських» діалогів. У пишних барокових формах Сковорода змальовує тут свої справжні розмови з друзями. Філософсько-богословські міркування розгортаються в його діалогах на доволі яскравому побутовому, подієвому та психологічному тлі, помережані «інтермедійними» сценками. Письменник рясно вживає різноманітні образи, взяті, зокрема, з Біблії, грецької міфології, емблематики тощо.

«Первородним» «сократівським» діалогом Сковороди є «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе». Він складається з двох коротких вступних розділів («Пролог» та «Чудо, явленное во водах Наркіссу»), семи «розмов» про себе-пізнання, а власне, про «внутрішню людину», невидиму природу Божого творива, людину як міру всіх речей, добро та зло, воскресіння та його містичну запоруку — Божу «іскру», а також «Симфонії, сирѣчь согласія священных слов...», яка своєю чергою має вступ, хор і чотири «малі» симфонії. При цьому художній час діалогу розшаровується на час емпіричний (дія розгортається

впродовж семи днів, від понеділка до неділі), символічний («страсна сідмиця» та тиждень перед Різдом), архетипічний (сім днів притчі, що її розповідає Памва на початку «Симфонії»), ба навіть літургійний (Олег Марченко). «Наркісс» інколи називають першою пам'яткою оригінальної філософії в східних слов'ян (Стефан Шерер).

До найбільш яскравих «сократівських» діалогів Сковороди належить і «Алфавит, или Букварь мира», написаний у другій половині 1774 року. Нездаром на своєму найвідомішому портреті Сковорода тримає в руках книжку «Алфавит мира». Саме в цьому творі філософ подав науку про «нерівну рівність», змалювавши людину в образі «посудини», наповненої божественним буттям: «Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вмѣстности. Над фонтаном надпись сия: *“Не равное всѣм равенство”*. Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие. Менший сосуд меньше имеет, но в том равен есть большему, что равно есть полный». Тут-таки філософ викладає і науку про «сродність», розглянувши по черзі «сродності» до землеробства, вояцтва та богослів'я, які корелюють із трьома станами платонівської ідеальної держави. Правлячи про ці та інші філософсько-богословські матерії, Сковорода використовує численні емблематичні образи. В «Алфавиті» він власноруч змалював цілу низку гравюр з амстердамської книги «*Symbola et emblemata*»¹: 203-ю («Бобр самого себя гризущий»), 332-у («Раненный олень ъст извѣстное растѣние для своего уврачевания»), 351-у («Жемчужина в раковинѣ»), 422-у («Слон смотрящий на солнце»), 493-ю («Актеон от своих псов растерзанный»), 748-у («Фаетон») та інші.

Окрім «сократівських» діалогів, Сковорода створив і два діалоги-солілоквії: «Брань архистратига Михаила со Сатаною» та «Пря бѣсу со Варсавою». Перший із них філософ, за його власними словами, писав упродовж 1783 року — «начал в Бурлуках, кончил в Бабаях». Щоправда, перегадом письменник зробить у тексті «Михаило-Сатано-махіи» (так на грецький лад називав свій твір сам Сковорода) деякі зміни. Цей діалог посутньо відрізняється від інших діалогів філософа, по-перше, тим, що є справжньою візією (про це наприкінці твору свідчить сам автор), а по-друге, надзвичайно яскравим містеріальним декором, на якому розгортається суперечка персонажів про те, чи є добро легким. Сковорода виразно нав'язується тут до літературної — найперше драматургічної — традиції, цитуючи втрачену Еврипідову трагедію «Даная» (за «Моральними листами до Люцилія Сенеки»), трагедокомедію Варлаама Лещевського «Гонимая Церковь», «Епінікіон» Феофана Прокоповича, старовинну книжку українську пісню «Зима

¹ «Символи та емблеми» (лат.).

прейде, сонце ясно...» тощо. Уже Александру Хашдеу вважав за необхідне порівнювати «Брань архистратига Михаила со Сатаною» з драмами Есхіла, Софокла, Еврипіда, Кальдерона, Гете чи Байрона. Ця пишна барокова містерія-візія постає, зрештою, не чим іншим, як «принципом індивідуації» тієї напруженої борні, що точилася в душі самого філософа. Те саме слід сказати й про діалог «Пря б'єсу со Варсавою», написаний 1783 року. У ньому вперше й востаннє єдиним героєм твору Сковорода виводить самого себе. Свою власну духовну борню він пробує змалювати за допомогою образного ряду євангельської історії про спокушання Христа дияволом у пустелі (Мт. 4: 1-11; Лк. 4: 1-13). Персонажі діалогу — Варсава й Даймон — це внутрішні голоси самого Сковорода. Вони втілюють полярні погляди на природу добра: той, що його дотримувався Сковорода як автор циклу «Басни Харьковскія», зокрема байки «Змія и Буфон» («Чем лучшее добро, т'ѣм большим трудом окопалось, как рвом»), і той, що його філософ обстоював уже в старості (добро — легко).

У доробку Сковорода, крім оригінальних творів, є ще й ціла низка перекладів. Слід сказати, що він чітко розрізняв *translatio*, тобто достотний переклад, та *interpretatio*, тобто вільний переклад, чи переспів. «Перекладач [*translator*], — писав український поет, коментуючи власний переклад елегії Сідеруна ван Гесе, — ставить слово замість слова, як зуб замість зуба, а тлумач [*interpres*], неначе ніжна годувальниця, кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості». Проте досить часто Сковорода ототожнює переклад та переспів. «И сія-то причина, — зазначав він у присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «*De senectute*»¹, — заохотила меня поднестъ сію книжечку, претолкованную здѣшним нарѣчіем... А переведены не слова ея, но мысли». Іншого разу Сковорода напише таке: «Уклонившись от Библии к Плутарху, перевел я книжечку его «О спокойствіи душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцію»², будто гроздіє в точил'ї видавил». У всякому разі, філософ вочевидь надавав перевагу вільному перекладові й далеко не завжди прагнув адекватно віддзеркалити всі особливості оригінального тексту.

На цих засадах Сковорода створив декілька версифікаційних вправ на теми другої книги Вергілієвої «Енеїди», переклав оди Горація «До Ліцинія Мурени» (II, 10) та «До Помпея Гросфа» (II, 16), уривок з першої книги Овідієвих «Фастів» («Похвала астрономії»), трактат Ціцерона «Про старість», зроблений Марком-Антуаном де Мюре прозовий виклад комедії Теренція «Адельфи», п'ять трактатів Плутарха (зберігся тільки «О спокойствіи души»),

¹ «Про старість» (лат.).

² Лат. *essentia* — сутність.

Зміст

Григорій Сковорода	3
Сковорода та Біблія (варіації на тему Юрія Шевельова)	51
Чим були гроші для Сковороди?.....	74
Есей про «вічну педагогіку» Сковороди.....	82
Святі отці в Сковороди	93
З історії української містики: Сковорода і Гамалія	109
«Symbola et emblemata selecta» у творчості Григорія Сковороди.....	131
Потебня і Сковорода: ловитва невловного птаха	147
Новочасні автори в колі читання Сковороди.....	190
Філософія свободи Сковороди на тлі українського бароко.....	203
Сковорода й Ковалинський: історія однієї дружби.....	214
Людина межі: Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова.....	225